

Situne Dei

Årsskrift för Sigtunaforskning och historisk arkeologi

2015

Redaktion:

Anders Söderberg

Lisen Tamm

Rune Edberg

Magnus Källström

Johan Runer

Utgiven av Sigtuna museum

Att parera eller paradera. Ett tusenårigt svärdshjalt från Sigtuna och dess europeiska sammanhang¹

Sten Tesch

Sedan mitten av 1980-talet har det gjorts många och omfattande arkeologiska undersökningar i Sigtuna och en stor mängd nya fynd har tillförts Sigtuna Museums samlingar. Några av de absolut mest omskrivna och internationellt kända föremålen tillhör emellertid ett äldre fyndmaterial. Ett av dessa är det s.k. *Sigtunahjaltet*, som är ett rikt ornerat svärdshjalt tillverkat av älghorn (*fig. 1a & b*). Fyndet gjordes 1939 i jord från en grundgrävning i centrala Sigtuna.²

Svärdshjaltet har behandlats av forskare som Floderus (1941:73, 1946), Arbman (1945:8f), Klindt-Jensen & Wilson (1965:94), Graham-Campbell & Kidd (1980:168), Graham-Campbell (1981:144), Fuglesang (1980:66), Duczko (1995:648), Jansson (1991:279, 2010) och O'Meadhra (2010:75f). Främst är det ornamentikens höga konstnärliga kvalitet och dess kopplingar till Mammenstilen som diskuterats. Det finns dock andra intressanta aspekter som kan läggas på föremålet; t.ex. varför det påträffats i Sigtuna, var det är tillverkat och i vilken kontext det hör hemma.

Svärd och svärdshjalt

Svärdet var, vid sidan av spjutet och yxan, vikingatidens viktigaste vapen. Det är ofta avbildat i samtida konst, och många svärd har påträffats i gravar eller som lösfynd. Kungar, hövdingar, hjältar och även valkyrior brukar framträda med svärdet i högsta hugg. Inte sällan döptes hjältarnas svärd, som vi möter dem i de isländska sagorna, med namn som *Gram* och *Mimung* och fick på så sätt en egen ”personlighet” och magiska egenskaper. I Sigtunas kulturlager är emellertid svärd eller delar av sådana, liksom vapen överhuvudtaget, relativt ovanliga fynd.

Det fornnordiska ordet *hjalt* betyder egentligen svärdsgrepp eller svärdsfäste, som i sin tur består av en parerstång, ett handtag (kavel) och en knapp. I Sigtunahjaltets fall rör det sig endast om en parerstång, men som av tradition kallats svärdshjalt. Parerstängens syfte är framförallt att fungera som skydd för motståndarens attacker. Redan det faktum att Sigtunahjaltet tillverkats av älghorn och inte av metall, säger oss att det inte är frågan om något vanligt svärd. Ett svärd med en parerstång tillverkat av ett så pass ”mjukt” material som älghorn, kan knappast ha fungerat i strid, d.v.s. om man ville ha fingrarna i behåll och därmed undvika att bli dödad. Detta påpekades redan av Holger Arbman, som ansåg att det rörde sig om ett prestigevapen att visa upp i ceremoniella sammanhang. Hjaltets konstnärligt höga kvalitet, i en stil som Arbman tolkade som Mammenstil, gjorde att han ansåg att svärdet tillhört en betydande person – kanske av kunglig börd (1945:11).

Figur 1a & b. Svärdshjalt av älghorn, Sigtuna, kvarteret Handelsmannen, fynd nr SF 1965. Bredd 101 mm. Foto: Gabriel Hildebrand.

Sigtunahjaltets motiv – kristet eller hedniskt?

Sigtunaforskarna Holger Arbman och Erik Floderus har båda skrivit intressanta artiklar i *Situne dei* om Sigtunahjaltet och dess motivkrets (1945 resp. 1946). Motivet på den ena sidan, den konstnärligt mest intrikata sidan, utgörs av en heltäckande framställning av en bevingad drake eller fågel (*fig. 1b*). Floderus beskriver den som ”en starkt ornamentalt upplöst drake med växtornamentik” (1941:74) medan Arbman tolkar motivet som en fågel och beskriver det på följande sätt:

”På ena sidan ligger en fågel i en slinga över hjaltet. Nere strax till vänster om mitten är huvudet med det klotrunda ögat placerat, och kroppen som är fylld av små rundlar och korta band, kan tydligt följas i en vid båge. Överst utmärks vingfästet av en spiral, vilken liksom med ett litet tvärgående band är fäst vid fågelkroppens kontur. Hur vingarna, som löpa ut i dubbla, bladformiga förgreningar, åt hjaltets båda ändar, skola uppfattas är svårare att bestämma. En del av dem måste tänkas som dolda bakom kroppen; den egenartade uppdelningen är säkerligen betingad av hjaltets form” (1945:9).

Motivet på den andra sidan utgörs av en som Floderus uttrycker det ”glosögt stirrande demonmask” (1941:74, 1946) (*fig. 1a*). Arbman skriver att demonmasken ”har stora hypokondriska ögon, yvigt fladdrande hår och väldiga, eleganta mustascher” (1945:9). Båda är överens om att masken förmodligen framställts i magiskt syfte, för att skrämja bort fiender och för att skydda svärdets ägare från onda andar. Floderus ansåg att det var rent förkristna föreställningar som låg bakom maskbilden (1941:73). Senare har det förslagits att liknande framställningar på runstenar ska tolkas som bilder av Kristus (Lager 2002:188). När det gäller fågelmotivet tar varken Arbman eller Floderus ställning till om det ska betraktas som förkristet eller kristet.

Figur 2a, b och c. Mammenyxans båda sidor. Längd 17,5 cm, eggens längd 10,5 cm. T.h. Yxans maskbild. Teckningar: Orla Svensen (något beskurna). (Efter Vellev 1991).

Mammenstilen – en kunglig dansk

Mammenstilen uppstod i mitten av 900-talet och försvann i början av 1000-talet, vilket i Danmark sammanfaller med Harald Blåtands (958–986/987) och Sven Tveskäggs (987–1012) tid vid makten. Framförallt blomstrade stilen under Harald Blåtands tid som regent. Föremålen i Mammenstil anses ha tillverkats i en verkstad i nära anslutning till kungens hov i Jelling på Jylland, ”den förnämsta ateljén i Norden vid denna tid”, som Holger Arbman beskriver den (1945:11).

Stilen har fått sitt namn efter en plats som heter Mammen utanför Viborg på Jylland. Här grävdes 1868 en gravhög, som fortfarande är en av de rikaste vikingatida gravar som undersökts i Danmark (Iversen red. 1991). Man antar att mannen som gravlagts i högen tillhört Harald Blåtands allra närmsta krets. Gravkammaren i högen var klädd med kraftiga träplankor och tack vare att den täckts med lera var bevaringsförhållanden exceptionellt goda, bl. a. har den praktfulla dräkten gått att rekonstruera. Intill den dödes huvud låg två yxor, varav den ena var en praktyxa av järn med inlagd ornamentik, huvudsakligen i silver men också i guld. På yxbladets ena sida kan en fågel i kamp med en orm urskiljas och på den andra sidan ett växt- eller trädmotiv (fig. 2a och b). På holken, på samma sida som fågeln, finns dessutom en stiliserad maskbild (fig. 2c). Praktyxan är en av Mammenstilens ledartefakter (Klindt-Jensen & Wilson 1965; Vellev 1991; Fuglesang 1980, 1991).

Signe Horn Fuglesang har i en artikel, som ingår i den stora boken om Mammen-graven (Iversen red. 1991), i detalj analyserat Mammenstilens element, karaktäristika och influenser (1991:83ff). Anmärkningsvärt är att Fuglesang inte tar med Sigtunahjaltet bland exemplen på föremål med ornamentik i Mammenstil. Det har emellertid sin förklaring i att hon anser att Sigtunahjaltet ornamentik huvudsakligen är hemmahörande i den efterföljande Ringerikestilen. Fuglesang karakteriserar den därför som ”mammen/ringerikestil” (1980:66, 193). Det gör även O’Meadhra (2010:92), som beskriver Sigtunahjaltet som ett av Nordens finaste arbeten i ”mammen/ringerike-övergångsstil”. Ingmar Jansson med flera har dock tolkat ornamentiken på Sigtunahjaltet som utförd i karaktäristisk Mammenstil (Jansson 1991:278ff; Floderus 1941, 1946; Graham-Campbell 1981).

Fågeln, masken och växtornamentiken på såväl Mammenyxan som på Sigtunahjaltet tillhör alla Mammenstilens ledmotiv. Ett fjärde ledmotiv är ”det store dyr”

Figur 3. t.h. Runsten DR 271 på Tullstorps kyrkogård i Skåne. På denna sten uppträder ”Det store dyr” tillsammans med ett skepp med ramm av medelhaustyp – en s.k. dromon. Foto: Sven Rosborn/Wikimedia Commons (bilden är något beskuren).

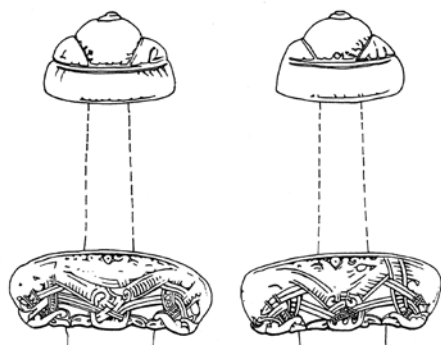
som är ett fyrfotadjur avbildat i profil, som vanligtvis tolkats som en bild av ett lejon, härskarsymbolen framför alla andra. Det stora djuret finns inte avbildat på vare sig Mammenyxan eller Sigtunahjaltet, men det förekommer på andra föremål och på runstenar varav sex i Sverige; i Östergötland (3) och i Västergötland (3).³ Inom det medeltida Danmarks gränser finns det företrätt på runstenar i såväl Skåne (5) (fig. 3) som i övriga Danmark (4).⁴ Den mest kända av dessa framställningar är naturligtvis den stora ”fyrfoting” som pryder en av de tre sidorna på den stora runstenen som Harald Blåtand lät resa i Jelling.

Praktskrin och andra prestigegåvor i Mammenstil
Föremål dekorerade i Mammenstil är inte vanliga, men de som finns räknas till de mest högtstående exemplen på vikingatidens konst. Till denna exklusiva föremålsgrupp hör ett par praktskrin. Ett av dessa fanns senast år 1175 i domkyrkan i staden Cammin i Pommern, men skrinet försvann under andra världskrigets slutskede (fig. 4). Det andra skrinet fanns ursprungligen i S:t Stefanskyrkan i Bamberg i Bayern, men sedan år 1860 finns det i Bayerns Nationalmuseum i München (fig. 5). Det är oklart på vilket sätt skrinen hamnat i Cammin respektive Bamberg, men flera legender berättar om detta (Arbman 1945:10f; Floderus 1946:27; Roesdahl 2010a:152; Staecker 2011:165). Camminskrinet sägs ha innehållet relikver från S:ta Cordula, men det måste ha varit en sekundär användning eftersom kulten av detta helgon först uppstod på 1200-talet (Roesdahl 2010a:151). Det utesluter dock inte att skrinet ursprungligen kan ha använts som relikvarium, men då för andra relikver (Staecker 2011:174). Även för Bambergskrinet har en kyrklig användning föreslagits, nämligen att skrinet fungerat som behållare för ett liturgiskt manuskript eller för relikver (Staecker 2011:167).

Figur 4 i mitten. Camminskrinet. Enligt en tradition är det samma skrin som Snorre Sturluson omnämner i de Nordiska kungasagorna (Heimskringla). Där berättas om ett skrin som den danske kungen Erik Emune gav till den norske kungen Sigurd Jorsalafarare och som han i sin tur skänkte till kyrkan i Kungahälla. När Kungahälla plundrades av vendiska sjörövare år 1135 ska skrinet ha försvunnit, vilket skulle kunna vara förklaringen till varför det hamnat i Pommern. Efter Roesdahl 2010a. Teckning: Magnus Petersen i Kornerup 1875.

Figur 5 nederst. Bambergskrinet. Efter Jeppesen & Schwartz 2007. Foto: Bayerisches Nationalmuseum, München.

Figur 6 t.v. S:t Stefanssvärdets hjalt. Efter Roesdahl 2010a.

Figur 7 t.h. Maskbild på Åhusstenen 3 DR 66. Runinskriften på stenen lyder: "Gunulu och Ögot och Aslak och Rolf reste denna sten efter deras kamrat Ful. Han fann döden ... då kungar kämpade". Efter Floderus 1946.

Camminskrinet är tillverkat av ek och klätt med utskurna och rikt ornamenterade hornplattor inramade med förgyllda bronsband. De flesta källor uppger att plattorna troligtvis är tillverkade av älghorn. Tyvärr verkar det inte ha gjorts någon osteologisk analys av hornplattorna innan skrinet försvann. Skrinets dimensioner är 69 x 33 x 26 cm och formen påminner om en kungahall som står på sex fötter. Bambergskrinet är även det gjort av ek. Det har en kvadratisk grundplan med raka sidor och ett välvt lock. Skrinets dimensioner är 26 x 26 x 13 cm. De ornamenterade plattorna är tillverkade av valrosselfenben (Muhl 1990:299ff).⁵ I båda skrinens bildprogram ingår alla Mammenstilens karakteristiska motiv: fåglar, masker, växtrankor och fyrfotadjur. Till denna skara av "Objet d'Art" i Mammenstil, ingående i katedralskatter på skilda håll i Europa, hör även S:t Stefanssvärdet i S:t Vituskatedralen i Prag (*fig. 6*) och en cylindrisk liten relikvariebox i S:t Isodorokatedralen i Leon i norra Spanien, båda tillverkade av valrosselfenben (Jansson 1991:280; Roesdahl 1998, 2010a och b). Såväl S:t Stefanssvärdet som cylinderboxen är föremål som ursprungligen kan ha haft en profan funktion, som kröningssvärd respektive saltbehållare (Tesch 2007a:266).

Else Roesdahl har diskuterat om dessa praktföremål, som tillverkats i Harald Blåtands hovverkstad, har använts som diplomatiska gåvor överlämnade av den danske kungen till kungar och furstar i de delar av Europa som nyligen kristnats. Sådana furstliga gåvor kan ha bestått av allt från svärd till guldringar, böcker och till och med fullt bemannade skepp. De båda skrinen var säkert furstliga gåvor i sig, men de kan också använts som mycket eleganta och förnäma skrin för nu försvunna gåvor (Roesdahl 2010a:159ff).

Varför Sigtunahjaltet påträffats i Sigtuna och huruvida svärdet ifråga också har fungerat som diplomatisk prestigegåva ska jag återkomma till längre fram. Låt oss först titta lite närmare på Sigtunahjaltetets motiv – masken, fågeln och växtornamenten – om de har någon symbolisk mening och om också det stora djuret trots allt finns med på hjaltet.

Demonmasken och det stora djuret – två sidor av samma djur?

Genomgående för alla maskbilder är att ansiktet är framställt *en face*, d.v.s. att man ser ansiktet rakt framifrån – med två stora tomma klotrunda ögon, markerade ögonbrynsbågar, markerad rund näsa, halvbågsformad "mustasch" och ett kluvet flätat skägg utdraget i långa ormliknande flikar. På de flesta maskbilder förbinds ögonen med ett eller två streck, så att det ger ett glasögonliknande intryck (goggles) (Floderus 1946:29ff, *fig. 8–27*) (*fig. 1a och 7*).

Maskbilder av samma typ uppträder på såväl Cammin- och Bambergskrinen (med upp till sju masker) som på Mammenyxan (Floderus 1946). De förekommer

även på en av Gokstadskeppets årtullar (Jansson 1991:277f) och på en av slädarna i Osebergsskeppet (Floderus 1946:38f) och på ett tjugotal runstenar i Danmark och Sverige (Floderus 1946:31ff). Maskbilder finns på mindre föremål av silver och brons, som t.ex. det berömda hänget från Gnezdovo utanför Smolensk i Ryssland (Fuglesang 1991:86, Lemm 2005:309ff).

De svenska runstenarna med maskbilder finns i Uppland (6), Södermanland (5), Närke (1), Gästrikland (1) och Västergötland (2).⁶ I de flesta fall är maskbilderna på de svenska runstenarna i förhållande till Sigtunahjaltet förenklade och stilerade. De danska runstenarna med maskbilder finns på Jylland (6) (*fig. 7*) och i Skåne (4). Där förekommer de både på ensamstående stenar, med eller utan runor, och ingående i runstensmonument med flera resta stenar.⁷ De senare endast i Skåne, i Västra Strö och i Hunnestad/Skårby (*fig. 8*), där också det stora djuret finns företrätt, vilket visar att maskbilderna och det stora djuret tillhör samma konstnärliga och sociala kontext.

Sambandet framstår ännu tydligare på Cammin- och Bambergskrinen där alla Mammenstilens ledmotiv är företrädda. Här finns också svaret på frågan varför vi inte kan se det stora djuret på Sigtunahjaltet och Mammenyxan. På båda skrinen är det stora djuret framställt så att det vänder huvudet mot betraktaren – och det visar sig vara en ansiktsmask, vilket redan Floderus framhöll i sin omfattande artikel om demonmasken från Sigtuna (Floderus 1946:29ff; Rosborn 2004:139) (*fig. 9*). Till och med dubbelstrecken mellan ögonen är på plats. Demonmasken och det stora djuret verkar således vara ett och samma djur. Maskbilderna skulle alltså kunna betraktas som en frontalprojektion av det stora djuret (Rosborn 2004:139f).⁸

En rimlig slutsats av framställningen av det stora djuret på skrinen är alltså att ”Det store dyr” genom maskbilden trots allt är närvarande på såväl Sigtunahjaltet som på Mammenyxan, men att man själv får föreställa sig fyrfotingens kropp. Men vad är det maskförsedda stora djuret för märkligt ”kreatur” och hur hänger det ihop med växt-/trädmotivet?

Imponerande och imponerade våringar

Enligt Holger Arbman är det den orientaliska konst som florerade i efterdyningarna av perserrikets fall, med dess lejon med huvudet en face till den profilsedda kroppen och dess fågelfigurer och bladrankor, som med Mammenstilen gjorde entré i Norden. Han anser att detta orientaliska inflytande nådde Norden via England, eller att det kan ha följt en annan och mer direkt väg via Kiev Rus’ (1945:12f). Signe Horn Fuglesang ser de stridande och rovlystna halvnaturalistiska fyrfotadjuren och fåglarna som en nymodighet i den skandinaviska konsten. Motivens proveniens är Medelhavsområdet, men på vägen hit har de uppblandats med regionala sekulära motiv (1991:105).

Sven Rosborn är inne på samma spår och föreslår att förebilderna till det stora djuret och maskbilderna kommer från det bysantinska riket. Det gäller även de bilder av yxbärande krigare och östromerska krigsskepp (dromoner), som finns på en del av de runstenar (*fig. 3*), som tillhör gruppen med maskbilder och framställningar av det stora djuret (2004:140ff).⁹ Rosborn beskriver mycket målande hur de nordiska krigarna i varingagardet i Konstantinopel står på vakt med sina långskaftade yxor vid kejsarens jättelika höj- och sänkbara tronstol i kejsarpalatset. Ett par av dessa

våringar, iförda fotsida klädnader och toppiga hjälmar, är troligtvis avbildade på en av Hunnestadmonumentets runstenar i Skåne (*fig. 8*) och på Ledbergsstenen i Östergötland (Rosborn 2004:142).¹⁰

Rosborn argumenterar dessutom för att det var vid den kejsrerliga tronen i Konstantinopel, som inspirationen till den motivvärld som Harald Blåtand och den innersta kretsen av hans stormän omgav sig med har hämtats. Här stödjer sig Rosborn bl. a. på en ögonvittnesskildring av den italienske biskopen Liutprand av Cremona. I sina memoarer (*Antopodosis*) berättar biskopen om när han år 949 var utsänd som ambassadör till Konstantinopel (Rosborn 2004:142) (här i engelsk översättning):

“In front of the emperor’s throne was set up a tree of gilded bronze, its branches filled with birds, likewise made of bronze gilded over, and these emitted cries appropriate to their species. Now the emperor’s throne was made in such a cunning manner that at one moment it was down on the ground, while at another it rose higher and was to be seen up in the air. This throne was of immense size and was, as it were, guarded by lions, made either of bronze or wood covered with gold, which struck the ground with their tails and roared with open mouth and quivering tongue. Leaning on the shoulders of two eunuchs, I was brought into the emperor’s presence. As I came up the lions began to roar and the birds to twitter, each according to its kind, but I was moved neither by fear nor astonishment ... After I had done obeisance to the Emperor by prostrating myself three times, I lifted my head, and behold! the man whom I had just seen sitting at a moderate height from the ground had now changed his vestments and was sitting as high as the ceiling of the hall. I could not think how this was done, unless perhaps he was lifted up by some such machine as is used for raising the timbers of a wine press” (Mango 1986:209f).

Det är alltså upplevelsen av den bysantinske kejsarens fantastiska mekaniska förgyllda lejon, som både kunde ryta och vifta på svansen, och det förgyllda trädet med sina förgyllda mekaniska fåglar som kunde kvittra, som varingarna tog med sig hem och som Rosborn menar satt starka spår i Harald Blåtands hovkonst (2004:142).

Ett kristet bildspråk?

Bamberg- och Camminskrinens komplexa och skenbart svårbegripliga ornamentik har av många forskare setts som barbarisk konst utan vidare mening. Å andra sidan har den höga hantverksskickligheten prisats. Även Else Roesdahl, som länge och grundligt sysslat med dessa objekt, avfärdar att det skulle finnas något som helst kristet innehåll eller symbolik och ännu mindre en kristen ikonografi i bilderna (2010a:151ff). Rosborn anser däremot att Mammenstilens motivvärld ursprungligen hämtats från en kristen och östkyrklig härskarkontext (2004:140ff). Det hindrar emellertid inte att motiven kan ha uppfattats som symboler som kan ha haft en skyddande funktion mot det onda.

Jörn Staecker har nyligen (2011) gjort en intressant tolkning av såväl Bamberg- som Camminskrinets ornamentik, som sätter in Mammenstilens motiv i ett kristet sakralt sammanhang. Meningen med bilderna på båda skrinen är enligt Staecker en slags gåta som visar att det finns en djupare kristen mening dold i bilderna.

Figur 8. Hunnstadsmonumentet DR 282–286, Skårby sn. Det bestod ursprungligen av åtta stenar, varav två runstenar och tre bildstenar. Två av bildstenarna är idag försvunna. Runstenarna och en av bildstenarna står i entrén till Kulturen i Lund. På stenarna förekommer, förutom en förmodad väring, även "Det store dyr" och en maskbild (sten nr 5) (Ole Worm 1620-talet, förarbete till *Monumenta Danica* 1643).

Figur 9. Detalj av Camminskrinet. "Det store dyr" med maskbild i frontalprojektion (Efter Goldschmidt 1918).

Enligt denna tolkning representerar Mammenstilens fyra huvudmotiv de fyra evangelisterna: fågel (örn) = Johannes, fyrfotadjur med klövar (tjur) = Lukas, mask (människa eller ängel) = Matteus och fyrfotadjur med klor (lejon) = Markus. Staecker ser bilderna som en symbios mellan en vikingatida konsttradition och den europeiska kyrkliga konsten (2011:179). Frågan är dock, även om Staeckers tolkning är riktig, om den kristna symboliken i det här fallet är förbehållet just dessa mycket speciella skrin med skiftande profan/sakral användning eller om den också är tillämplig på föremål som Sigtunahjaltet? I vilket fall har både Rosborns och Staeckers tolkningar väckt många nya frågor kring Mammenstilens influenser och symbolik.

Har Sigtunahjaltet några paralleller?

Även om de flesta hjalt av naturliga skäl är tillverkade av metall finns det enstaka exempel på hjalt som har parerstång och knapp av organiska material som ben, horn och valrosselfenben. I Magnus Barfots saga kan man läsa att kungen hade ett svärd som kallades *Leggbit*, med ett hjalt gjort av valrosstand och handtaget inlagt med guld (Nordiska kungasagor III 1993:187). Flera hornhjalt har bl.a. påträffats på Birka och det finns ytterligare ett exempel från Sigtuna,¹¹ men dessa är dock av mycket enklare karaktär. I den tidiga Piast-dynastiens område (Polen) är fynd av hornhjalt eller delar av sådana relativt talrika (Marek 2005:34; Androshchuk 2014:87f). Ett av dessa, i det här fallet troligtvis av elfenben, kommer från Gniezno, som var ett furstligt maktcentrum (Sawicki 2013:502). När det gäller Sigtunahjaltet ceremoniella funktion är emellertid S:t Stefanssvärdets hjalt den närmsta parallellen, vilket redan uppmärksammades av Erik Floderus (1946:28). Parerstången och knappen på detta svärd är tillverkade av valrosselfenben och handtaget är virat med silvertrådar. Både parerstången och knappen är kraftigt slitna varför ornamentiken är något svårtydbar, men utan tvekan tillhör även detta föremål Mammenstilens exklusiva värld (Roesdahl 1998, 2010a och b) (fig. 6).

S:t Stefanssvärdet har en mycket speciell historia. Det omnämns år 1355 som *gladius beati Stephani regis Ungarorum*, d. v. s. att det tillhört den Stefan/Istvån som var kung i det nygrundade ungerska riket 997–1038. Stefan kröntes på nyårsdagen 1001. Kort efter Stefans död år 1038 ska helande mirakler ägt rum vid hans grav. S:t Stefans relikier skrinlades den 20 augusti år 1083 (Roesdahl 2010a:154ff). På denna

dag, som idag är allmän heldag i Ungern, förs ”The holy right hand”, d.v.s. S:t Stefans balsamerade högra hand, i ett glasat relikskrin i procession genom Budapests gator.

Svärdets koppling till det ungerska nationalhelgonet är dock något oklar. En möjlighet är att det ursprungligen ingått i de berömda ungerska riksregalierna. Dessa flyttades år 1304 från Buda till Prag. När regalierna senare återbördades till den ungerska huvudstaden kanske svärdet blev kvar i Prag och ersattes med ett annat och yngre svärd. Det faktum att hjaltet utan tvekan är ett nordiskt arbete, kan dock å andra sidan tala för att svärdet varit en gåva från en dansk kung till en böhmisk furste (Roesdahl 2010a:157) – kanske Boleslaus II. Böhmen kristnades senast under 900-talets första hälft och Prag blev biskopssäte 972/73. Katedralen låg i det kungliga slottet och därmed i nära anslutning till den sekulära kungamakten och fungerade som gravkyrka för de böhmiska kungarna under flera hundra år. Svärdet kan därför mycket väl ha varit de böhmiska kungarnas kröningssvärd.

Gåva eller tillverkat på platsen?

I skuggan av det tyska kejsarriket och med den kristna kyrkans stöd utvecklades under 900-talets senare del i delar av norra Europa en rad tidigfeodala stormakter och monarkier. Tidpunkten för de första kristna kungarnas dop visar på en nära samtidighet i händelseförloppen: Mieszko i Polen 966, Geza (S:t Stefans far) i Ungern 975, Vladimir i Kiev Rus’ 988 och Harald Blåtand i Danmark 968. Förbindelser upprättades mellan alla dessa riken, vilket delvis kan spåras i det arkeologiska materialet. Det kan vara en av förklaringarna till varför de ovan beskrivna exemplen på exklusivt danskt konsthantverk uppträder på skilda håll i Europa (Jansson 1991:279f).

När det gäller de svenska kungarna Erik Segersäll och Olof Eriksson skötkonung finns inte några säkra uppgifter om när de officiellt döpts, men att de i varje fall periodvis betraktade sig som kristna (eller både och) står fullt klart. Redan år 995 när Olof efterträdde sin far myntade han i Sigtuna med det kristna korset på framträdande plats. En primär fråga är då om svärdet (hjaltet) kan ha varit en gåva från den danske kungen (Harald Blåtand alt. Sven Tveskägg) till någon av de ovan nämnda svenska kungarna? Om så är fallet, har den danske kungen sett den svenske kungen som jämbördig och värdig att byta exklusiva gåvor med eller som en vasall som gavs prestigegåvor i utbyte mot lojalitet? Eller är Sigtunahjaltet rent av tillverkat i en dansk hovverkstad i Sigtuna?

En dansk hovverkstad i Sigtuna?

Sigtunahjaltet är tillverkat av älghorn, ett råmaterial som är utmärkande för Sigtuna. På de flesta andra samtida centralorter i Skandinavien med hornhantverk har man så gott som uteslutande använt sig av hjorthorn som råvara för tillverkning av kammar och andra föremål. Mot den bakgrunden är det högst troligt att Sigtunahjaltet tillverkats av en dansk hovkonstnär i Sigtuna. Kan det till och med vara så att Camminskrinet är tillverkat i Sigtuna?

Ytterligare belägg för att det kan ha funnits en dansk hovverkstad i Sigtuna i slutet av 900-talet, är en patris av brons påträffad vid en grundgrävning i kvarteret Tryckaren 1928 (Arbman 1933:33ff). Patrisen har använts för tillverkning av stora runda filigranspännen av guld, dekorerade med filigran och granulation, i

Figur 10. Patris av brons från kvarteret Tryckaren i Sigtuna. SHM 18720. Diameter 51 mm. Foto: Gabriel Hildebrand.

Figur 11 t.h. Guldhänge av Hiddenseetyp från kvarteret Tryckaren. SHM 27883:1. Bredd 22 mm. Foto: Gabriel Hildebrand, SHM/Creative Commons.

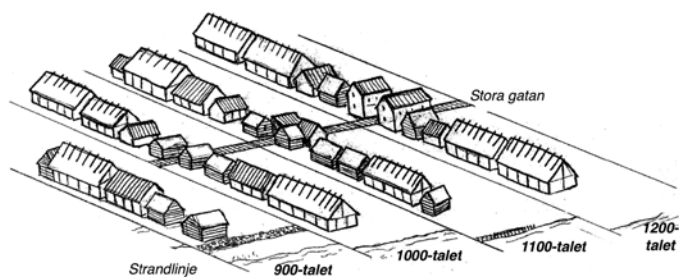
Mammenstil (Jansson 1991:279) (fig. 10). Liknande patriser har påträffats på platser som Lund, Viborg och Hedeby. I ringvallsborgen i Borgeby i Skåne har dessutom framkommit en gjutform till en sådan patris (Svanberg & Söderberg 1999). Bland de exklusiva fynd från Sigtuna som tillhör samma konstnärliga krets som patrisen, kan även nämnas det kända guldhänget av Hiddenseetyp, även det påträffat i kvarteret Tryckaren (Tesch 2007b:96, c: 237f) (fig. 11). Guldhängets närmaste parallell är ett fynd från Fyrkat, en av de danska kungliga ringvallsborgarna (Duczko 1995:648). Sigtunafyndens koppling till en dansk kunglig miljö är således uppenbar. Dessa och andra fynd i Sigtuna pekar på att det under stadens äldsta skede funnits inte bara en utan flera kungliga verkstäder i de centrala kvarteren Tryckaren, Humlegården och Urmakaren, som bl. a. sysslade med avancerat guldsmede, myntslagning, vikt- och smycketillverkning och sniderier i horn och valrosselfenben (Tesch 2007c, om staden som scen se Tesch 2015). Anders Söderberg har beskrivit det som ett decentraliserat "landscape of royal workshops" som omgärdade den förmodade kungsgården i kvarteret S:ta Gertrud (2011b:17). Ingmar Jansson har visat på förekomsten av avancerat danskt guldsmede i Sigtuna även hundra år senare "... , en fortsättning på de danska konstnärskontakter som vi anar under Sigtunas äldsta tid" (2010:33).

Tidigare har framförallt Ingmar Jansson påtalat att föremålen från Sigtuna med anknytning till den danska hovkonsten (hjaltet, patrisen och guldhänget) tyder på att den kungamakten som grundlade Sigtuna varit starkt influerad av danska förhållanden (1991:279). Andra forskare har till och med ansett att Sigtunas tillkomst kan ses mot bakgrund av ett direkt eller indirekt politiskt inflytande från den danska kungamakten under Harald Blåtands och Sven Tveskäggs tid (Hyenstrand 1989:15f; Duczko 1995:648).

Vem anlade Sigtuna?

Sigtunas grundläggning kan dateras till omkring år 980, vilket är en period som präglas av den danska kungamakten expansionspolitik. Denna utsträckte sig även till Norge, framförallt till Osloområdet (Schia 1991:126ff), vilket även framgår av texten på Harald Blåtands runsten i Jelling. Det är också under denna period som de danska ringvallsborgarna och andra manifesta byggnadsverk uppfördes. Om den maktkamp om överherravälde som fördes mellan de närbesläktade nordiska kungadynastierna vittnar bl. a. slaget vid Fyrisvallarna år 985, trekungaslaget vid Svolder år 1000 och slaget vid Helge Å år 1026.

Kanske kan den danska expansionspolitiken även spåras i Sigtunas stadsplan. Jag har tidigare hypotetiskt diskuterat möjligheten att Sigtuna grundlagts inte bara en

Figur 12. Sigtuna, schematisk rekonstruktion av stadsgårdens utveckling från slutet av 900-talet till 1200-talet, från vänster till höger. Den hypotetiska nytolkningen av den äldsta fasen visas längst till vänster. Utvecklingen från denna till 1000-talsfasen innebär en avgörande stadsplaneförändring. Efter Tesch 2007b. Teckning: Jacques Vincent.

gång utan två gånger av olika aktörer under den senare delen av 900-talet (Tesch 2007b: 87ff, c: 244ff). Utgångspunkten för detta resonemang är de förändringar i stadsplanen som förekommer i de äldsta faserna i kvarteret Trädgårdsmästaren. I korthet går det ut på att den ursprungliga tomtutläggningen endast omfattade en rad med tomter utmed den dåtida strandlinjen, kanske med en väg eller gata närmast stranden. Först i nästa skede anlades en huvudgata, motsvarande Stora gatan, med stadsgårdar på båda sidor om gatan. I den första grundläggningsfasen vände sig tomterna mot vattnet på samma sätt som i Birka. I den andra vände sig även de stadsgårdar som låg utmed strandlinjen mot huvudgatan (fig. 12).

Det faktum att samtliga bostadshus och ett par av de enklare husen längst bak på tomterna i den äldsta fasen i kvarteret Trädgårdsmästaren har brunnit ned (Söderberg 2011a:35), talar för att bebyggelsen avhysts vid ett och samma tillfälle. Avhysningen kan ha varit planerad och gått fredligt tillväga, men det kan också ha varit frågan om en våldsam avhysning i samband med en maktpolitisk förändring då hela staden brändes ner. Det senare scenariot kan möjligtvis kopplas till en annan våldsam händelse från samma tid i Sigtuna. Vid en arkeologisk undersökning i Prästgatan, alldeles norr om Rådhuset, har nämligen påträffats en massgrav med 19 individer (13 män, 5 kvinnor och 1 barn). Åtminstone 11 av individerna uppvisar sådana huggskador att händelsen tolkats som en civilbefolkning som blivit jagad, attackerad och dödad (Kjellström 2005:59ff).¹²

Den ovan skisserade omläggningen av stadsplanen kan därför mycket väl bero på att det är skilda makthavare som kontrollerat platsen. Först Harald Blåtand och sedan Erik Segersäll eller vice versa? De historiska källorna säger ingenting om detta. Däremot är det känt att såväl Erik Segersäll som Olof Skötkonung periodvis haft överherravälde över delar av det danska riket, vilket visar att kontrollen kunde skifta mycket snabbt.

Slutord

I den här artikeln har jag diskuterat Sigtunahjaltets funktion, konstnärliga bakgrund, var det tillverkat och i vilken kontext det hör hemma. Vem som hållit i svärdet är dock en obesvarad fråga, även om det, som Holger Arbman föreslagit, kan ha varit en person av kunglig börd. Om denna persons utseende och yttre framtoning kanske ett annat konstverk av älghorn kan berätta. Föremålet är även det ett äldre fynd, den s.k. *Sigtunavikingen* påträffad i kvarteret Trädgårdsmästaren 1937. Den för tiden ovanligt naturalistiska framställningen, det välfriserade håret, den välansade mustaschen (inspirerad av "demonmasken"?) och den koniska hjälmen tyder på att

Figur 13. "Sigtunavikingen", av älghorn. Påträffad i kvarteret Trädgårdsmästaren 1937. Okänd funktion. Hel längd 22,4 cm, huvudets längd 4 cm. SHM 22044. Foto: Gabriel Hildebrand.

detta inte är en bild av en råbarkad viking utan att det snarare handlar om ett härskarporträtt (fig. 13) av samma slag som vi möter på såväl Anund Jakobs som Knut den Stores mynt. Vanligtvis har föremålet daterats till den sena vikingatiden. Med utgångspunkt från hårmodet och stilen har även en datering till ca 1100 föreslagits (O'Meadhra 2010:92). Oavsett om föremålet är samtida med Sigtunahjaltet eller inte, så är det ändå fullt rimligt att tänka sig att den person som en gång paraderade med svärdet på Stora gatan i Sigtuna uppträdde med en lika nobel och självsäker framtoning som "Sigtunavikingen".

Tack till Uaininn O'Meadhra för synpunkter på stilfrågor.

Noter

- 1) Artikeln bygger på ett föredrag som författaren höll i samband med seminariet "Historia ur föremål" på Kungl. Vitterhetsakademien den 29/11 2012 med anledning av professor (em.) Gustaf Trotzigs 75-årsdag.
- 2) Svärdshjaltet anträffades av en privatperson i en hög med jord som förts ned till stranden som utfyllnad. När Erik Floderus föredrog ärendet för riksantikvarien drog han slutsatsen att jorden måste ha kommit från någon av de grundgrävningar som gjorts ett par år tidigare, dels i kvarteret Handelsmannen dels i kvarteret Trädgårdsmästaren (Stadsarkeologiskt register 19 och 116 respektive 68 och 69). De berörda tomterna låg i direkt anslutning till Stora gatans norra sida (Raä ATA D.nr. 3353). När Arbman och Floderus senare skrev om fyndet antog den förstnämnde att jorden kom från kvarteret Handelsmannen (1944:8 f.), medan Floderus ansåg att jorden kom från kvarteret Trädgårdsmästaren (1945:27).
- 3) Ög 181 Ledberg, Ög 122 Lambohov, Slaka, Ög 106 Kärna, Vg 4 Stora Ek, Vg 14 Rogstorp, Vg 181 Olsbro.
- 4) DR 271 Sk Tullstorp, DR 280 Sk Skårbystenen 1, DR 284 Sk Hunnestad, Skårby, DR 314 Lundastenen 1, DR 42 Jelling.
- 5) På ett gravfält intill Haldum kyrka på Jylland har i en kvinnograv påträffats resterna av ett ekskrin som, även om ornerade horn- eller elfensbensplattor saknas, är förbluffande likt Bambergskrinet. Från Halleby Å nära Tissö på Jylland har dessutom hittats ett par beslag av samma typ som på Bambergskrinets lock. Dessa fynd visar tydligt Bambergskrinets jylländska anknytning (Jeppesen & Schwartz 2007:123 ff).
- 6) U 200 Brotorp, Vallentuna, U 508 Gillberga, Kårsta, U 670 Rölunda, Hägeby, U 678 Skokloster, U 824 Holms kyrka, U 1034 Tensta kyrka, Sö 86 Åby, Västermo, Sö 112 Kolunda, Stenkvista, Sö 167 Landshammar, Spelvik, Sö 175 Lagnö, Aspö, Sö 367 Släbro, Sankt Nicolai, Nä 34 Nasta, Rinkaby, Gs 5 Hedesunda kyrka, Vg 106 Karleby, Leksberg, Vg 119 Sparlösa kyrka, (Vg 181 Olsbro).
- 7) Jylland: DR 62 Sjelle kirke, DR 66 Århus, DK MJy 69 Sjellebro (utan runtext), DR 81 Skjern, DR 258 DK MJy 10 Bjerring kirke, DK SJy 38 Malt, Ågård. Skåne: DR 258 Sk. Bösarps, DR 314 Lundastenen 1, DR 335 Sk. Västra Strö 2, DR 286 Sk. Hunnestad, Skårby DR 335 och 286 utan runtext, men ingående i runstensmonument.
- 8) Mot den bakgrunden kan även masken tydligt urskiljas på vissa sidoprojektioner av det stora djuret t.ex. på Olsbrostenen (Vg 181) och Källungeflöjels praktfulla framställningar i ringerikestil av "Det store dyr".
- 9) Dromoner Skåne: DR 271 Sk. Tullstorp, DR 258 Sk. Bösarps, DR 314 Lundastenen 1, DR 328 Sk. Holmby kyrka. Jylland: DR 77 (DK MJy12) Hjerminde, Viborg, DR 119 Jy Spentrup kirke. Östergötland: Ög 181 Ledberg, Ög 224 Stratomba, Törnevalle.

- 10) Krigare: Ög 181 Ledberg, DR 283 Sk Hunnestad, Skårby.
 11) Kv. Humlegården 1976 (Douglas & Follin 1978:63, fig. 38:6, Androshchuk 2014, Up. 164.)
 12) Från kvarteret Humlegården finns en äldre uppgift som tyder på ytterligare en massgrav; "Vid anläggning af ett växthus i hr C.P. Lehmanns trädgård träffades en mängd skelett, liggande utan ordning, flere med ryggen vänd uppåt, alla utan kistor." (Klingspor 1876:59). Även denna låg alldeles bakom bebyggelsen, ca 250 meter väster om massgraven i Prästgatan (Stadsarkeologiskt register SR23). Om den är från samma tid är naturligtvis omöjligt att avgöra.

Referenser

- Androshchuk, F. 2014. *Viking swords: swords and social aspects of weaponry in Viking Age societies*. Stockholm.
- Arbman, B. 1933. Några guldsmedspatriser från vikingatid och äldre medeltid. *Fornvännen*.
- Arbman, H. 1945. Hornsnidare som konstnärer. *Situne dei* 1944.
- Duczko, W. 1995. Kungar, thengnar, tegnebyar, juveler och silverskatter. Om danskt inflytande under sen vikingatid. *Tor* 27.
- Floderus, E. 1941. *Sigtuna. Sveriges äldsta medeltidsstad*. Stockholm.
- Floderus, E. 1946. Demonmasken från Sigtuna. *Situne dei* 1945.
- Fuglesang, S. H. 1980. *Some Aspects of the Ringerike Style. A phase of 11th century Scandinavian art*. Odense.
- Fuglesang, S. H. 1991. The axehead from Mammen and the Mammen style. *Mammen. Grav, kunst og samfund i vikingetid*. Iversen, M. (red). Højbjerg.
- Goldschmidt, A. 1918. *Die Elfenbeinskulpturen aus der Zeit der karolingischen und sächsischen Kaiser, VIII. – XI. Jahrhundert* (Band 2). Berlin.
- Graham-Campbell, J. 1981. *Vikingarnas värld*. Stockholm.
- Graham-Campbell, J. & Kidd, D. 1980. *The Vikings*. London.
- Hyenstrand, Å. 1989. Sverige 989. *Makt och herravälde I*. Stockholm.
- Iversen, M. 1991. *Mammen. Grav, kunst og samfund i vikingetid*. Højbjerg.
- Jansson, I. 1991. År 970/971 och vikingatidens kronologi. *Mammen. Grav, kunst og samfund i vikingetid*. Iversen, M. (red). Højbjerg.
- Jansson, I. 2010. Danskt guldsmede i Sigtuna under tidig medeltid? *Situne dei*.
- Jeppesen, J. & Schwartz, M. 2007. Fornemt skrin – i kvinnegrav fra vikingetid. *Kuml – Jysk Arkeologisk Selskab Årbog*.
- Kjellström, A. 2005. *The Urban Farmer. Osteoarcheological Analysis of Skeletons from Medieval Sigtuna interpreted in a Socioeconomic Perspective*. Stockholm.
- Klindt-Jensen, O. & Wilson, D. M., 1965. *Vikingetidens kunst*. Köpenhamn,
- Klingspor, C. A. 1876. Anteckningar under resor i Uppland. *Upplands fornminnesförenings tidskrift* 1:5.
- Lager, L. 2002. *Den synliga tron. Runstenskors som en spegel av kristnandet i Sverige*. Uppsala.
- Lemm, T. 2005. Maskendarstellungen der Wikingerzeit. *Offa* 61/61. 2004/05.
- Mango, C. A. 1986. *The Art of the Byzantine Empire 312–1453: Sources and documents*. Toronto.
- Marek, L. 2005. *Early Medieval Swords from Central and Eastern Europe*. Wrocław.
- Muhl, A. 1990. Der Bamberger und der Camminer Schrein. Zwei im Mammenstil verzierte Prunkkästchen der Wikingerzeit. *Offa* 47.
- Nordiska kungasagor III* (Snorre Sturluson). 1993. Stockholm.
- O'Meadhra, U., 2010. Skisser i urnes-/runstensstil på horn och ben från Sigtuna. *Situne dei*.
- Roesdahl, E. 1998. Cammin – Bamberg – Prag – Léon. Four Scandinavian Objects d'Art in Europe. *Studien zur Archäologie des Ostseeraums. Festschrift für Michael Müller-Wille*. Wesse, A. (red). Neumünster.
- Roesdahl, E. 2010a. Viking art in European churches (Cammin – Bamberg – Prag – Léon). *Viking Trade and Settlement in Continental Western Europe*. Skibsted Klæsøe, I. (red). Aarhus.
- Roesdahl, E. 2010b. From Scandinavia to Spain: a Viking-Age reliquary in León and its meaning. *The Viking Age: Ireland and the West*. Dublin.
- Rosborn, S. 2004. *Den skånska historien. Vikingar*. Fotevikens Museum. Lund.

- Sawicki, T. 2013. 501 Schwertknauf. *CREDO, Cristianisierung Europas im Mittelalter, Band II, Ausstellungskatalog*. Diözesanmuseum Paderborn.
- Schia, E. 1991. *Oslo innerst i Viken. Liv og virke i middelalderbyen*. Oslo.
- Staecker, J. 2011. Enigma in Bildform. Die Decodierung des Bamberger und Camminer Schreins. *Offa 65/66*, 2008/09. Neumünster.
- Svanberg, F & Söderberg, B. 1999. *Den vikingatida borgen i Borgeby*. Lund.
- Söderberg, A. 2011a. Fas-, tomt- och husbeskrivningar. *Fem stadsgårdar – arkeologisk undersökning i kv. Trädgårdsmästaren 9 & 10 i Sigtuna 1988–90*. Wikström, A. (red). Sigtuna.
- Söderberg, A. 2011b. Eyvind Skáldaspillir's silver. *Situne dei*.
- Söderlind, A. 2001. Att se det osynliga. En teknisk och ikonografisk analys av tre medeltida hängen från Sigtuna och Uppsala. CD-uppsats i laborativ arkeologi. Arkeologiska forskningslaboratoriet, Stockholms universitet.
- Tesch, S. 2007a. "Cum grano salis" – Salt and prestige. Late Viking Age and Early Medieval T-shaped and cylindrical salt containers. *Cultural interaction between east and west. Archaeology, artefacts and human contacts in northern Europe*. Fransson, U. m. fl. (red). Stockholm.
- Tesch, S. 2007b. Sigtuna – det maktpolitiska och sakrala stadsrummet under sen vikingatid och tidig medeltid (ca 980–1200). *Människors rum och människors möten. Kulturhistoriska skisser*. Perlinge, A. (red). Stockholm.
- Tesch, S. 2007c. Kungen, Kristus och Sigtuna – platsen där människor och guld möttes. *Kult, guld och makt. Ett tvärvetenskapligt symposium i Götene*. Lindgren, I. (red). Skara.
- Tesch, S. 2007d. Tidigmedeltida sepulkralstenar i Sigtuna – heliga stenar från Köln för såväl hallkult som mässa i stenkyrka. *Situne dei*.
- Tesch, S. 2015. Sigtuna: The Royal and Christian Town and the Regional Perspective. *Aspects of Viking Age Urbanism, c. 750–1100*. Ancient Centres, Special Economic Zones and – Restart. Hedenstierna-Jonson m. fl. (red). Stockholm.
- Vellev, J. 1991. Mammenøksens forskningshistorie. *Mammen. Grav, kunst og samfund i vikingetid*. Iversen, M. (red). Højbjerg.

Summary

The "Sigtuna hilt" is a richly ornamented cross-guard manufactured from elk antler. It is one of the most well-known artefacts from Sigtuna's early layers. It was found in uncertain circumstances in 1939. Two Sigtuna researchers, Holger Arbman and Erik Floderus, published interesting articles in the mid-1940s concerning the find and its *Mammen-style* ornamentation. They discussed, among other things, whether the depicted motifs, identified as a demon mask and a bird/dragon, should be regarded as pagan or Christian. The four leading motifs of the Mammen style are birds, masks, plants/trees and four-legged beasts (Da. "*Det store dyr*"; the Great Beast). Mammen-style artefacts are not common, but those few that exist are considered to be among the most exclusive and advanced examples of Viking Age art. The items are usually thought to have been manufactured in Harald Bluetooth's court workshop in Jelling on Jutland. This article discusses some of the leading artefacts in Mammen style -- the *Cammin* and *Bamberg caskets* and *St Stephen's sword* in Prague. The latter, which is interpreted as a ceremonial sword, offers the closest parallel to the Sigtuna sword hilt.

Several researchers have considered Mammen-style motifs to be of oriental inspiration. It has even been suggested (Rosborn 2012) that the Varangians, who guarded the Byzantine emperor's shimmering mechanical throne of gold, may have brought the motifs to Denmark. A simple conclusion would then be that the Sigtuna hilt was manufactured in a Danish court workshop and possibly presented as a prestigious gift to a Swedish king. But given that the hilt is made of elk antler, it is here suggested that it might have been produced in one of the court workshops surrounding the royal demesne in central Sigtuna. In other central places in Scandinavia, deer antler was the main material for the production of combs and other antler products. This leads finally to a discussion on whether Sigtuna might originally have been founded by a Danish king. We can only speculate as to who once paraded down the main street in Sigtuna bearing a sword with such an exclusive hilt, but it ought to have been a royal person, whose proud and noble expression can be gleaned from another well-known Sigtuna artefact (also made of elk antler) – the so-called "Sigtuna Viking".